

Diese Arbeit bildet eine günstige Ausgangsbasis nicht nur für die weitere Erforschung der Lübecker Wirtschaftsgeschichte. Auch in übergreifender Perspektive bildet sie eine interessante Fallstudie zur Industrialisierung eines Seehafenstandorts – auch wenn ihre Methoden und Erkenntnisse nicht mehr ganz dem Stand der Forschung entsprechen.

Klaus Greve

HANS CHR. JOHANSEN, PER BOJE, ANDERS MONRAD MØLLER: Fabrik og bolig. Det industrielle miljø i Odense 1840–1940. Odense Universitetsforlag, 1983. 363 s. Ill.

Denne studie over industrialiseringsforløbet i Odense i hundredeårsperioden 1840–1940 – et delprojekt indenfor det store forskningsprojekt om Industrialisemens bygninger og boliger – er uden tvivl et både velkomment og originalt bidrag til den trods alt endnu ret beskedne danske industrihistoriske litteratur. Formålet har ikke så meget været at skrive traditionel industrihistorie som at fokusere på industriarbejderne, især deres arbejdsplads- og boligforhold. Folketællingslister, kommunale byggesager og brandtaksationer indgår således som kilder på lige fod med industritællinger, fabrikslister og produktionsstatistik.

Forfatterne har delt de hundrede år op i tre delperioder: 1840–1870, 1870–1914, 1914–1940, med Hans Chr. Johansen som forfatter til den første, Per Boje til den anden og Anders Monrad Møller til den tredje delperiode. Man har rimeligt nok – dels under hensyn til industriens voksende betydning, dels til den voksende mængde af kildemateriale – valgt at lægge tyngdepunktet i fremstillingen til den sene del af perioden: 1914–1940 behandles på næsten halvdelen af sideantallet, 1879–1914 – den tidsmæssigt markant længste delperiode – på lidt over en tredjedel, medens den første delperiode kun får cirka en femtedel af pladsen. En stor fordel er det, at de tre forfattere indenfor denne ramme arbejder med en fælles disposition, der tillige gennemføres mere konsekvent end tiltædet oftest er i værker med flere forfattere.

Udover indledende oversigter over byens geografiske og befolkningsmæssige udvikling er analysen delt op på to hoveddele af nogenlunde samme omfang: i den ene behandles industrivirksomhederne som produktionsenheder og arbejdspladser, i den anden boligforhold, i nogen grad forholdet mellem bolig og arbejdsplads, først og fremmest dog boligbyggeriets omfang og boligernes størrelses- og standardudvikling. Kontrasten mellem Odense i 1840'erne og samme by i 1930'erne er givetvis meget stor, især når det gælder de materielle sider af samfundet. Betingelserne for vareproduktionen forandredes voldsomt i perioden, og der blev taget en hel række initiativer, der kom til udtryk i et stort antal nye virksomheder med et successivt højere niveau produktionsteknisk set. I begyndelsen af perioden var der kun en håndfuld egentlige industrielle virksomheder med et par hundrede arbejdere. Endnu omkring år 1870 var det sjældent at en industrivirksomhed beskæftigede så mange som 100 arbejdere. Efter 1870 gik udviklingen meget hurtigere, og i begyndelsen af det 20. århundrede talte industrisektoren ikke så langt fra 200 virksomheder – hvis den nedre grænse sættes ved 6 arbejdere – med i alt mindst 6000 arbejdere, fordelt på adskillige brancher. Langt de fleste af disse virksomheder var små efter nutidige forhold,

kun cirka ti havde flere end 100 arbejdere, de allerstørste cirka 300. Naturligt nok skete den fortsatte vækst i et noget langsommere tempo, men absolut set var væksten stærk, og i 1935 var den industrielle arbejdsstyrke fordoblet; samtidig var antallet af virksomheder ikke steget nævneværdigt. En markant større andel af arbejdsstyrken havde således nu beskæftigelse på de lidt større arbejdspladser, idet 25 virksomheder havde flere end 1000. Det drejede sig nu om produktion indenfor et meget bredt spektrum af varer og brancher. Set i dette perspektiv er det snarest perioden fra omkring århundredskiftet til omkring 1930, der udgør hovedindustrialiseringsfasen, medens de 30 år fra omkring 1870 til århundredskiftet mere må ses som en industriel grundlæggelsesperiode. Interessant nok fremgår det desuden af analysen, at de odenseanske virksomheder længe i høj grad byggede på lokale råvarer og lokal afsætning, men netop fra århundredskiftet i stigende grad kom til at konkurrere både med andre danske og med udenlandske virksomheder om råvarer og afsætningsmarkeder. Forfatterne har dog selv – som allerede nævnt – holdt sig til en mere traditionel periodeinddeling og har opfattet perioden 1870–1914 som hovedindustrialiseringsperioden. Fremstillingen af virksomhedsudviklingen er i øvrigt heller ikke helt så utraditionel, som forfatterne vil gøre gældende. Det gør den nu ikke mindre interessant. Det skal også straks tilføjes, at forfatterne skriver en hel del mere om industriens bygninger og lokalisering end normalt i industrihistoriske oversigter, nogle gange med så mange detaljer, at det skaber vanskeligheder for ikke odenseaneren at kunne følge rigtigt med – og dette på trods af et rigeligt kortmateriale.

En stor del af bogens indhold er koncentreret omkring de sociale forhold, først og fremmest boligforhold. De tre forfattere er påfaldende optimistiske i deres vurdering af hvordan industriarbejdernes situation forbedredes i den undersøgte hundredeårsperiode med stigende realløn og stadigt forbedrede sociale forhold. Typisk boede en arbejderfamilie i 1930'erne i et nybygget etagehus i en to- eller treværelses lejlighed med i hvert fald elektricitet og WC. I kontrast hertil står arbejderboligerne på 20–30 m² og med et pauvert udstyr ved midten af 1800-tallet. Også arbejdspladserne bestod i 1930'erne meget ofte af nybyggede fabrikker, indrettede efter de særlige krav den pågældende produktion stillede, med gode belyningsforhold og adskilt fra byens boligkvarterer. De tidlige fabrikker blev ofte grundlagt i gamle bygninger, der generelt var meget dårligt egnede til det nye formål. Samtidigt medførte udviklingen større afstande mellem bolig og arbejde, dog i slutningen af 1930'erne endnu med gode muligheder for at vælge bolig med hensyntagen til arbejdspladsens beliggenhed. I mange henseender forandres dagligmiljøet i byen: de kollektive transporter udvikles, arbejdstiden sættes ned, og der udvikles f.eks. helt nye spisevaner. Det må være tilladt endnu en gang at bemærke hvor meget af det nye der fremkommer i perioden efter ca. 1900.

Forfatterne har åbenbart haft den ambition at være så konkrete som muligt i deres analyse, formentlig for dermed at kunne nå en så stor læserskare som muligt. Det er naturligvis i sig selv ikke nogen fejl, men eftersom de tillige har haft et højt videnskabeligt ambitionsniveau skabes der nok alligevel en konflikt mellem de to mål. Videnskabeligt ville bogen have vundet ved mere præcise problemformuleringer og en noget højere grad af systematik i analysen. Bogen er vel heller ikke helt fri for den slags glæde over kilderne, der fører til at historikeren nogle gange bliver sine kilders fange, og glemmer at en kilde trods alt blot er et hjælpemiddel til at gennemføre en analyse af historiske sammenhænge.

Den fælles disposition giver stort set en god kontinuitet imellem perioderne. Men der kan i hvert fald konstateres en undtagelse fra dette prisværdige forhold. Således har Boje for sin periode konstrueret en serie over arbejdstallet for hvert år, der kun udgør en del – omend en stor del – af det totale antal, og som næsten udelukkende gengives i indeksform. Dels savnes hos Boje selv en vurdering af i hvilken grad den ikke medtagne del af totalpopulationen eventuelt kan have skiftet i betydning under perioden. Dels umuliggøres en direkte sammenligning med den efterfølgende tid, hvor der bruges absolutte tal fra den officielle statistik, hvilket er så meget mere beklageligt, som jo netop de første årtier efter år 1900 danner en særligt interessant periode.

Kritiske bemærkninger i en boganmeldelse behøver givetvis ikke at betyde, at anmelderen generelt forholder sig kritisk til den anmeldte bog. Dette gælder i eminent grad for den aktuelle bog. Der er tale om en solid forskningspræstation, der har afkastet værdifulde og interessante resultater. Det viser bl.a. hvor meget der kan nås ved at anlægge et regionalt aspekt, der også har en generel interesse.

Carl-Axel Nilsson

JEPPE TØNSBERG: *Industrialiseringen af Lyngby. Træk af byens udvikling 1840–1916*. Lyngby-Bogen, udg. af Historisk-topografisk Selskab for Lyngby-Taarbæk Kommune, 1984. 192 sider.

I løbet af 1984 er der – først og fremmest som en følge af Statens humanistiske Forskningsråds projekt »Industrialismens bygninger og boliger« – udkommet en række monografier af forskellige danske bymiljøers industrihistorie. Her kan nævnes *Hans Chr. Johansen* m.fl.: *Fabrik og bolig, Det industrielle miljø i Odense 1840–1940* (1984), *Ole Hyldtoft*: *Københavns industrialisering* (1984) og *Jørgen Burchardt*: *Provinsindustri* (1984). Desuden er der i de sidste par år blevet publiceret meget stof om andre byers industrielle historie: Aalborg, Esbjerg, Holstebro, Helsingør, Køge, stationsbyerne m.fl. Alt sammen har det bidraget til i løbet af forbløffende kort tid at give et nyt og meget mere nuanceret billede af Danmarks industrialisering. Tidligere tiders diskussion af tidspunktet for »det industrielle gennembrud« kan nu afløses af en grundigere debat om de forskellige bymiljøer og virksomhedstypers rolle i den nationale og internationale udvikling henimod den industrielle kapitalisme.

»Industrialiseringen af Lyngby« passer fortrinligt ind i den nye industrielle Danmarkshistorie. Ikke alene er det et grundigt og sobert stykke lokalhistorie, men forfatteren formår også at fastholde perspektivet til de større sammenhænge. I den første del af bogen beskrives Lyngby som by, både fysisk med billeder og kort, og demografisk, med brug af folketællinger og statistik. Vi ser billedet af et bondesamfund, der langsomt gennem 16- og 1700-årene får tilføjet elementer af såvel merkantilistisk industri ved Mølleåen som københavnsk landliggerliv – et resultat af romantikkens nye sans for egnens natur. Denne dobbelthed bevarede Lyngby til vort århundrede: på den ene side bliver det en af landets vigtigere industrisamfund, på den anden side bevarede Lyngby sin status som attraktivt boligområde. Forfatteren benytter her lejligheden til at diskutere Lyngby i forhold til andre bysamfund. For 1800-årenes vedkommende konkluderer han, at